

Haz ve Acının Matematiđi: J. Bentham'ın Faydacı Ahlakının İmkânı*

Emine CENGİZ**

Makale Geliş / Recieved: 25.04.2016

Makale Kabul / Accepted:14.06.2016

Öz

Utilitarizmin kurucusu olarak kabul edilen Jeremy Bentham döneminin atmosferinden etkilenerek ahlâkı ve hukuku bilimsel bir zemin üzerinden açıklamayı amaçlamıştır. Daba önce farklı şekillerine farklı filozoflarda rastlanan fayda ilkesini, “en çok sayıda insana en çok mutluluk”, amacını gerçekleştirmek için tek dayanağı olarak ele almıştır. Ona göre yarar ilkesi haz ve acıya dayanır. Bu yüzden haz ve acı Bentham için anahtar kelimelerdir. Bentham'ın ifadesiyle haz ve acı, doğa tarafından insana yerleştirilmiş, ona hâkim olan efendilerdir. Bu bakışta insanın bütün eylemlerinde ve düşüncesinde onu şekillendiren ana unsurlar; hazzı elde etmek ve acıdan kaçınmaktır. Ancak, yarar ilkesini gerçekleştirmek için daha faydalı ve daha az faydalıyı ölçmek gerekir. Bu ihtiyacı gidermek adına Bentham bir “felicific calculus”u (mutluluk/haz terazisi) geliştirmiştir. Mutluluk/haz terazisi; belli ölçütlerle ayrı ayrı hepsi kendi içinde toplanarak haz ve acının karşılaştırılması, kıyaslanması anlamına gelmektedir. Böylece Bentham, haz ve acıyı maddi şeyler olarak ele almış ve bunlara ölçülebilirlik özelliği atfetmiştir. Bu çalışmada Bentham'ın fayda, haz ve acıdan ne anladığı, fayda ilkesine nasıl ulaştığı, mutluluk terazisinin nasıl kullanılacağı ve onun bilimsel bir temele sahip ahlâk oluşturma girişiminin olanağı sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Haz, Acı, Fayda, Mutluluk/Haz Terazisi, Fayda İlkesi.

* Bu çalışma 26-28.10.2017'de düzenlenen III. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan “J. Bentham'ın Faydacı Ahlakının İmkânının Sorgulanması” adlı bildirisinin genişletilmiş halidir.

** Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Felsefe Bölümü, emineyurtyurt@gmail.com. Orcid: 0000-0001-6468-6062.

Künye: CENGİZ, Emine. (2019). Haz ve Acının Matematiđi: J. Bentham'ın Faydacı Ahlakının İmkânı. *Dört Öge*, 15, 141-153. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

Mathematics Of Pleasure And Pain: Possibility Of J. Bentham's Utilitarian Morality

Abstract

Jeremy Bentham, who was regarded as he founder of utilitarianism, influenced by the atmosphere of the era aimed to explain morality and law on a scientific basis. He considered the principle of "the greatest amount of good for the greatest number", which had be enunciated in different ways by different philosophers before, as the only foundation in order to achieve his aim. According to him the principle of utility rests on pleasure and pain. Therefore, pleasure and pain are the key words for Bentham. Pleasure and pain Bentham's behalf were the masters given to humans by the nature dominating them. In this view, the main factor that shapes human beings in all of their actions and thoughts is to attain pleasure and avoid pain. However, in order to realise the principle of utility, one has to measure which are more useful and which are less useful. Thus, Bentham developed an "felicific calculus" in order to fulfil this need. Felicific calculus means comparing pleasure and pain after having added them up inside themselves in certain criteria. Thus Bentham, handled pleasure and pain as material things and attributed them measurability. In this study, what Bentham understands from benefit, pleasure and pain, how he reaches the principle of benefit, how to use the felicific calculus, and the possibility of his attempt to establish a scientific basis of morality will be questioned.

Keywords: Pleasure, Pain, Utility, FelicificCalculus, Principle of Utility.

Giriş

İngiliz ahlak filozofu ve yasa reformcusu Bentham'ın ortaya koyduğu görüşler, felsefe tarihi ve siyasi düşüncede uzun zamandır yer etmiş bir düşünce ekolünün, utilitarizmin, ortaya çıkmasını sağlamıştır. Daha önce de farklı şekillerde birçok filozofta izlerine rastlanan fayda düşüncesini bir sistem hâline getirmiş ve utilitarizmin kurucusu olarak görülmüştür. Fayda ilkesini ahlâkın ve hukukun temeli yaparak, bir ekol ortaya koyması aynı zamanda Bentham'a İngiltere'de bir düşünce akımı oluşturma bakımından "ilk" (Gürbüz, 2012, s. 71) olma unvanını kazandırmıştır. Kısaca bu çalışmada Bentham'ın ahlaki bilimsel bir temel üzerinde inşa etme girişimi incelenecektir.

Bentham, fayda ilkesine, yani olabildiğince çok insan için olabildiğince çok mutluluk sağlamaya dayanan, bir ahlâk bilimi oluşturma amacındadır. Bentham'ın bu girişimini Helvetius ile ilgili dile getirdiği bir ifadeye açık bir şekilde görebiliriz: "Bacon fizik dünya için ne idiyse Helvetius da ahlâk dünyası için oydu. Böylece ahlâk dünyası Bacon'una sahip olmuştur, fakat henüz Newton'unu beklemektedir" (Gürbüz, 2012, s. 72). İşte Bentham, Newton gibi, fayda ilkesiyle yani tek bir formülle ahlaki temellendirmeye çalışır ki bu da ahlâkın matematiksel hesaplamaların konusu haline getirildiğinin bir ifadesidir denebilir.

Ahlâkın Newton'u olmak isteyen Bentham'daki bu bilim vurgusu, yaşadığı dönemin onun üzerindeki etkisini göstermektedir. Pozitif bilimler ve empirizmin o dönemde gelmiş olduğu nokta, Bentham'ın oluşturmaya çalıştığı sistemde kendini hissettirir. Bu iklim Bentham'ın, batıl inançlara, dini bağlara ve metafiziğe karşı tavrı almasına ve bunu misyon edinmesine neden olmuştur. Dolayısıyla nesnellik özelliğine sahip olması gereken ahlâk bilimi de “bu dünya” ile sınırlı olacaktır. Platon'daki gibi bir “idealar evreni” sunmak Bentham için söz konusu olmayacaktır.

Bentham, bilimsel temele sahip bir ahlâk için yöntemini de gözlem olarak belirler. Deneyin fizikteki anlamı ve değeri ne ise onun için gözlemin değeri ve anlamı ahlâkta da o olacaktır (Özkurt, 2013, s. 76). Ona göre her zaman geçerli olacak ahlâki ilkeler gözleme dayanmalıdır. Bilimi egemen kılma anlayışı, yeni ahlâk biliminin amacını ve dolayısıyla da yöntemini bu şekilde belirlemiş olmaktadır.

Bentham'da Haz-Acı Kavramları ve Fayda İlkesi

Bentham gözlemi kullanarak insan doğası ile ilgili psikolojik bir gerçeğe varır ve amacına bu noktadan hareketle ulaşmaya çalışır: İnsanlar sürekli eylemde bulunur ve eylemlerinin itici gücü de haz ve acıdır. Ona göre mutluluk, haz, fayda ve iyi eş anlamlıdır. Dolayısıyla insanlar mutluluğa yani hazzı, faydaya ulaşmak ister. Herkes kendi hazzı, iyiliği, mutluluğu ve faydasını arttırmak; kötüden, acıdan, mutsuzluktan kaçınmak için çabalar. Bentham'a göre “doğa insanı haz ve acının hâkimiyeti altına koymuştur. Yaptığımız, söylediğimiz, düşündüğümüz her şeyde bizleri haz ve acı yönetir. Ebedi saadete ulaşma düşüncesinin temelinde bile haz ve acı vardır. Ahlaki açıdan iyi-kötü, doğru-yanlış ölçütleri hazzı ve acıya bağlıdır. Bizler bu iki egemenin hâkimiyetinden kurtulmak için çaba sarf etsek de çabalarımız boşunadır. Her çabamız haz ve acının egemenliğini ispatlamaktan, doğrulamaktan başka hiçbir şey yapamayacaktır. İşte fayda ilkesi de bu ilişkiyi tanıır ve kabul eder; her şeyi bu iki egemene bağımlı kılar” (Bentham, 2000, s. 14). Anlaşılabileceği üzere Bentham'ın düşüncesinde haz ve acı, insanı ve eylemlerini tanımlayan ölçütler olarak karşımıza çıkar. Ancak bu yargının herkes için geçerli olup olmadığı sorgulanabilir: Gerçekten de her zaman insanlar haz ve acıya göre mi davranır? Bir annenin çocuğuna karşı davranışlarını belirleyen unsur ya da unsurlar nelerdir? Eylemlerinde hangi duyguları veya dürtüleri temel alır? Bir annenin davranışlarının temelinde fayda veya haz yerine sevgi, merhamet gibi daha başka unsurların da olduğu görülmektedir. Dolayısıyla fayda, her zaman davranışlarımızın temelini oluşturmaz. İnsan sadece haz ve acıya göre davranmaz. Nussbaum da bu görüşü “bireylerin arayış içinde olduğu değerlerin bilgisinin haz ve acı ile üstünün örtüldüğü, görmezden gelindiğini” (Nussbaum, 2018, s. 70) ifade ederek eleştirir. Bu bakımdan insan gibi karmaşık bir yapının sadece haz ve acı ile açıklanmasının; insan eylemlerinin standartlaştırılması, statikleştirilmesi girişimi olduğu ifade edilebilir.

Bentham'ın insanın eylemlerinin ölçütü olarak haz ve acıyı görmesi, eylemlerin insanın biyolojik yapısıyla ilgili olduğu sonucuna ulaşılmasına ve bu konuda eleştirilere maruz kalmasına neden olmuştur: Doğa yürüyüşü yapmak, yüzmek, tatlı bir şeyler yemek, tiyatroya veya bale izlemeye gitmek gibi birçok şey bizlere haz verip mutluluğa neden olabilir. Bir makine aracılığıyla bu tür hazların sağlanması mümkün olabilir. Tatlı yerken veya doğada yürürken alınan hazzın aynısı tıbbi bir makine ile sağlanabilecek; makineyle haz ve acı noktalarının tespit edilip bu noktaların sürekli uyarılması söz konusu olabilecektir (Vergara, 2014, s. 120). Yani birtakım müdahalelerle istenilen sonuca (yani hazza) ulaşmak mümkün görünmektedir. Fakat hazzın ölçüt olarak alındığı ve bunun yapay olarak gerçekleştirildiği bir ortamda iyi-kötü, doğru-yanlış kavramları hakkında ne kadar gerçeklere dayanan görüşler dile getirilebilir? Peki bu durumda bir anlamda makineleşen davranışlarla hareket eden, düşünen insanların özgürlüğünden, iradelerini kullanmalarından söz etmek mümkün olabilir mi? Robert Nozick tecrübe/deneyim makinesi ile bu durumu hayal etmemizi sağlar ve bu örnekle faydacılık ile “tercih yapabilme ve etkin olma arasındaki bağı göstermeye çalışır” (Nozick, 2006, ss. 78-81). Nozick'e göre bu tür bir makine insanların sürekli olarak bağlı kalmak isteyeceği bir alet değildir. Çünkü insan eylemde bulunmadan önce tercihte bulunmayı, tercihlerine uygun olan araçları kullanmayı ister ki bu da pasif değil de özerk ve etkin bir özneyi gerektirir. Tecrübe/deneyim makinesi, belirlenmiş bir mutluluğu veya hayatı sağladığı gibi insanın özerkliğini de ortadan kaldırmış olduğu gibi kişilerin eylemlerinin sorumluluğunu alması konusu da tartışmalı hale gelmiştir. Ayrıca acının olmadığı bir hayatın yaşanması da istenmeyebilir. Çünkü insan hem gülen hem ağlayan ve bu durumları yaşadıkça olgunlaşan, yeşeren bir varlıktır.¹ Olgunlaşması, yeşermesi bir amaç doğrultusunda olur. Bu yolda da tökezleyip düştüğü, acı çektiği zamanlar elbette ki olacaktır. Bu yüzden mutluluğun, bu çetrefilli yoldaki acılarla, çabalarla anlamlı veya gerçek olduğunu düşünerek hiçbir zaman makinenin sunduğu, sürekli hazzın yaşandığı bir hayat istenmeyebilir. Yaşam, acısı ve tatlısıyla insan için anlamlıdır.

Bentham'ın insan davranışlarını haz ve acı temelinde ifade etmesi onun metafiziğe karşı olan tutumunu göstermektedir. Doğanın insanı haz ve acının hâkimiyeti altına aldığı söylemek, teolojik yaklaşımdaki Tanrı'nın yerinin, Bentham'ın düşüncesinde doğanın aldığı ifade etmektir. Onun sisteminde ilahi bir kaynağa sahip olmadan, seküler bir yaklaşımla insan eylemleri açıklanmaya çalışılmaktadır. Metafizikten uzak, doğalcı, bilimsel bir yaklaşımla ahlakı değerlendirmektedir.

Bentham'da kötü; acı veya acıya neden olan, iyi ise haz veya haz veren şeydir. Bir şeyin faydalı olup olmadığı da kötüyü önleme veya iyilik yaratma durumuna

1 Viktor Frankl'ın “İnsanın aslında ihtiyaç duyduğu şey gerilimsiz bir hayat değil, hak ettiği birtakım amaçlar uğruna mücadele etmesi ve savaş vermesidir.” veya Nietzsche'nin “Acı, içinde en az hazzın barındırdığı kadar büyük bir bilgelik barındırır.” dediği gibi. (Vernon, 2010, ss. 38-39)

göre ifade edilir.² İnsanlar da eylemlerini faydalılık çerçevesinde gerçekleştirirler. Ancak herkesin kendi mutluluğu peşinde yani kendisine faydalı olanı istemesi toplum düşünüldüğünde çatışmalara yol açacaktır. O, bireyin mutluluğu ile toplumun mutluluğu arasındaki uçurumu 'en büyük mutluluk ilkesi yani fayda ilkesiyle' kapatmaya, dengelemeye çalışır. Bu haliyle de eylemlerin, toplumun mutluluğuna yaptığı katkı göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerekmektedir. Fayda ilkesi zaten daha önce de ifade edildiği gibi insanın haz ve acı ile yönetilmesini tanıyan, kabul eden bir ilkedir. Haz ve acının insan yaşamındaki merkeziliği inkâr edilemeyeceği gibi fayda ilkesi de yadsınamazdı ki böyle bir durum "anlam yerine seslerle, akıl yerine heveslerle, aydınlık yerine karanlıkla uğraşmak" (Bentham, 2000, s. 14; Bentham, 2008, s. 381) olacaktır. İnsanlar doğaları gereği farkında olmadan fayda ilkesini benimser ve ona göre hareket eder (Bentham, 2000, s. 16). Şeref, vicdan, saygı gibi değerleri esas alarak davrandığımızı söylesek de aslında davranışlarımızda acı ve haz bizi yönlendirmektedir. Bentham'a göre tüm bu soyut ilkeler, faydacılığın eksik biçimleridir. Bentham için fayda ilkesi, kendisinden daha yüksek bir nedene dayanmayan ancak bütün eylemlerimizin ona dayandığı ilkedir. Ayrıca fayda ilkesi matematik önermeler gibi kanıtlanmazdır, "apaçık bir aksiyomdur"; (Bentham, 2011, s. 2-3; Cevizci, 2009, s. 886) bütün kanıtlar ona dayanır, ondan çıkar. Fakat Bentham'ın fayda ilkesinin kanıtlanmasına dair ifade ettikleri metafiziğe karşı tavrıyla tutarlı görünmemektedir. Bir dogma haline gelen fayda ilkesinin kanıtı, ilkenin metafizik bir boyut kazanmasına neden olmuştur.

Felific Calculus ve Sonuççuluk

Bentham, bir aksiyom olarak fayda ilkesinin geçerliliğinin yadsınmasının ilkenin yanlış olmasından değil yanlış uygulanmasından kaynaklandığını savunur.³ Fayda ilkesine itirazlar ilkenin uygulanması ile ilgilidir. Olabildiğince çok insana olabildiğince çok mutluluk sağlamak yani fayda ilkesini uygulamak için nesnel bir ölçüt gerekmektedir. Bentham, hangi eylemlerin veya hangi politikaların daha fazla yarar veya haz sağladığının ya da acıya, kötüye neden olduğunun bilinmesi için mutluluk/haz terazisini ortaya koymuştur. Kısaca mutluluk terazisiyle birta-

2 Fayda, soyut bir terimdir. Bir şeyin, bir kötülükten korunmak veya bir iyilik sağlamak yolundaki eğilimini veya özelliğini dile getirir. Kötülük; acı veya acının sebebidir. İyilik ise, haz veya haz sebebi... Bir bireyin çıkarına veya faydasına uygun olan, kendi toplam refahını arttırmaya yönelik olandır. Bir topluluğun çıkarına veya faydasına uygun olan da (topluluğu) oluşturan bireylerin toplam refahını arttırmaya yönelmiş olandır. (Bentham, 1781/2000, s. 15; Bentham, 2011, s. 2).

3 "Fayda ilkesinin izlendiği sanlıyorken kötülük yapılabilir. Sınırlı ve kıt fikirli (biri), iyinin sadece küçük bir parçasını dikkate alarak yanılır. İhtirashlı biri, bütün kusurlarının görünmesini engelleyen bir iyiyeye fazla değer vererek hata yapar. Fenanın oluşmasına neden olan, başkalarına zarar verici hazlara olan alışkanlıktır ve bu, aynı zamanda birçok türden hazzın yokluğunu farz eder. Ama kendisine karşı olan ve sadece onun düzenlenmesine hizmet eden hatalar ilkeye mal edilmemelidir. Eğer bir adam kötü hesap yaptıysa bu aritmetiğin hatası değildir, bizzat onun hatasıdır" (Bentham, 2011, s. 21).

kım ölçütler (yoğunluk, süre, kesinlik veya belirsizlik, yakınlık, saflık, verimlilik ve kapsam) (Bentham, 2011, s. 39; Bentham, 2008, ss. 384-385; Bentham, 2000, ss. 31-32) çerçevesinde haz ve acının her biri kendi içinde toplanır, sonra birbirleriyle kıyas edilir. Ona göre haz ve acıları iyi bir şekilde kıyas edenler, kısa sürede büyük hazlar elde etmek yerine uzun vadede daha büyük hazlar elde etmeyi bilenler olacaktır. Ancak bazılarımız bu hesabı ya yapmamakta ya da uygulamak hataya düşmekte ve hazdan çok acıyla karşı karşıya kalmaktadır. Fransız düşünür Fontonelle'nin asılmak üzere olan bir adam için "işte hesabını yanlış yapmış bir adam..." (Gürbüz, 2012, s. 80) dediği gibi Bentham için de kötü bir kişi yoktur; sadece iyi hesap yapamayan insanlar vardır. Ancak bu düşüncenin geçerliliği sorgulandığında çeşitli ve ciddi sorunlar ortaya çıkmaktadır: Felsefe tarihi içinde en önemli isimlerinden birisi olan ve idama mahkûm edilen filozof Sokrates, sadece haz hesabını yanlış yapmış bir kişi midir? Sokrates'in kendini düşüncelerine adanması, onları savunması, bu uğurda kendini feda etmesiyle felsefe tarihine yaptığı katkı sadece haz hesabıyla mümkün olabilir mi? Sokrates ölümü göğüslerken haz ve acıyı düşünmüş müydü? İşte Bentham, hazza göre eylemde bulunmayı genel ve zorunlu bir ilke yaparken, nesnel bir ölçüt koymaya çalışırken ahlaki değerleri tek bir değer altında eritmiş (Nussbaum, 2018, s. 69) ve indirgemeci bir tavır sergilemiştir. Bu da onun koymuş olduğu ölçütün doğruluğunun sorgulamasına neden olmaktadır. Çünkü insanlar her zaman aynı şekilde davranmayabilir. Aynı sebepler farklı sonuçlara yol açabileceği gibi, farklı sebepler de benzer davranışlara yol açabilir. Zira yaşam, birçok seçeneği, boyutu, farklılığı içinde barındırır ve bunlardan oluşur ki tek bir kriterle ifade edilebilecek bir şey değildir.

Bentham'ın bahsedilen indirgemeci anlayışına fayda-maliyet analizi mantığı uyarınca itiraz edilmektedir. Bu itiraz için Sandel'in vermiş olduğu şu örneğe bakılabilir: "Çek hükümeti sigara içmenin sağlık harcamalarını arttıracağını düşünerek sigara vergi oranlarını arttırmayı düşünmüş fakat büyük bir pazara sahip olan tütün mamulleri şirketinin başkanı, hükümetin bu fikrini geçiştirmek adına fayda-maliyet analizi yaptırmıştır. Analizin sonunda hükümetin sigara içmek yüzünden para kaybetmediği tersine para kazandığı ortaya çıkmıştır. Çünkü sigara içenler yaşarken sağlık harcamalarına neden olsa da öldüklerinde hükümetin bakım ve sağlıkla ilgili harcamalardan ve maaşlardan büyük ölçüde tasarruf etmesini sağlamıştır. Bu çalışma temel değerlerle uyuşmadığı için halktan tepki alınca başkan özür dilemek zorunda kalmıştır" (Sandel, 2015, ss. 70-72). İndirgemeci yaklaşımın değerlerin ve insan hayatına karşı saygının, insan onurun ve duyarlılığın göz ardı edilmesine yol açtığı görülmektedir. Ahlaki değerler ile paranın bu şekilde karşı karşıya getirilmesi⁴ insan hayatının metalaştırılması anlamına gelmektedir. Para ve insan hayatı karşılaştırılarak birinin diğer için feda edilişi söz konusudur ki kıyas

4 "Böyle bir karşılaştırılmanın yapılmasının nedenlerinden biri olarak faydacılığın, kapitalizmin etik görüşü olması ve piyasa teorileri ile arasındaki kavramsal tarihsel ilişkinin bulunması ileri sürülebilir" (Cevizci, 2002, s. 190).

işlemi hep bir şeylerin feda edilmesini içerir diyebiliriz. Ayrıca ahlakın da fayda-maliyet analizi içinde ele alınması mümkün olan bir alan olarak görülemeyeceği söylenebilir. Dolayısıyla “İnsan istatistiklerde ele alınabilecek bir varlık mıdır?” sorusu faydacılığın en çok eleştirilen yönlerinden birini ortaya koymaktadır.

Bentham, mutluluk terazisi ile insan eylemlerinin ahlaki değerini haz ve acı temelinde ölçmeye çalışmıştır. Bu yüzden haz ve acıları nicelik bakımından ayrıma tabi tutmuştur. Çünkü bilimsellik iddiasında bir ahlak olacaksa ölçülecek şeylerin ve ölçüm yapacak bir aracın olması gerekmektedir. Ona göre hazlar ve acılar nitelik bakımından aynıdır. Haz ve acılar için yapılan bu niceliksel ayırım, subjektif olan birtakım unsurların hesaplanamazlığını ortadan kaldırmak amacıyla. Bentham için nitelik bakımından tatile gitmek ile bale izlemek arasında bir fark yoktur; ancak nicelik bakımından bu iki eylem daha az veya fazla haz veya acı vermesi açısından farklı değerlere sahiptirler. Hazların nicelik bakımından ayırımı Bentham'ın eleştirilmesinin bir diğer nedeni olmaktadır: Faydacı düşünürlerden John Stuart Mill, niceliksel haz ve acı ayırımı “durumundan hoşnut bir domuz olmaksızın, durumundan hoşnut olmayan bir insan olmak; mutlu bir budala olmaksızın acı çeken bir Sokrates olmak daha iyidir” (Mill, 1863, s. 14) diyerek eleştirmiştir. Ona göre, Bentham insanı bir domuzdan farksız görmektedir⁵. Bu şekilde “insani deneyim, hayvani bir var oluş olarak ifade edilmiştir” (Cevizci, 2009:885) denebilir. İnsan sadece haz peşinde koşan bir varlık değildir, entelektüel birtakım eylemlerde bulunan ve bu eylemlerden haz duyan da bir varlıktır. Mill, Bentham gibi nicelik bakımından haz ve acıları ayırmak yerine nitelik bakımından ayırır (Mill, 1863, s. 12); çünkü onun için, entelektüel ve estetik hazlar diğerlerine göre önceliğe ve üstünlüğe sahiptir ki bu türden hazlar mutluluğa ulaştırır. Mill'in hazları niteliksel ayrıma tabi tutması, Bentham'ın hazların niceliksel ayırımına bir düzeltme girişimidir. Ancak entelektüel ve estetik hazların önceliği ve üstünlüğü; filozofların, sanatçıların ve bilim insanlarının sıradan insanlara göre mutluluğa ulaşma bakımından daha şanslı olduğunu düşündürebilir. Bu durumda bazılarımız mutluluğa ulaşmada diğerlerinden önde görünmektedir. Ayrıca sanatçı olmayan bazı insanların, sanatçılardan daha da mutlu olduğu durumlar elbette ki olabilir. Dolayısıyla Mill'in niteliksel haz ayırımı; entelektüel ve estetik hazları ortaya çıkarabilecek olan yeteneklerin geliştirilmesiyle mutlu bir hayatın elde edilebileceği sonucuna götürmesi bakımından sorun teşkil etmektedir.

Bentham, nicelik bakımından ayırdığı haz ve acıları, ölçülebilir, dilsel karşılıkları gözlemlenebilen gerçek ve somut varlıklar olarak ele almaktadır (Schofield, 2007, s. 29). O, ortak dildeki anlamlarıyla haz ve acıyı ifade eder. O, haz ve acının

5 Bu eleştiriye benzer birtakım yorumlar da getirilmiştir: Sadece maddi hazların peşinden koşan bir öğreti olarak utilitarizmi gören Théodore Jouffroy “Onlar, iyi bir mideye, beş duyuya sahip olmaya çok önem verirler... İnsanlığın daha ince, daha üstün diğer bütün yeteneklerini küçümserler... Lamartine'nin bir kitabı, Platon'un bir diyalogu onların gözünde anlamsız şeylerdir...” (Vergara, 2014, s. 42).

ne anlama geldiğini öğrenmek için “Platon veya Aristoteles’e başvurmaya gerek yoktur. Haz ve acı bir prence ne ifade ediyorsa köylü için de odur ya da bir filozof için neyse cahil biri için de odur.” demiştir. (Bentham, 2011, s. 3) Böyle tanımlanan bu iki egemenin birçok değişkenden etkilendiğinin farkındadır da. Bu yüzden duyarlılığı⁶ etkileyen otuz iki farklı faktörden bahseder; cinsiyet, yaş, dini inançlar, ırk, ahlaki eğilimler ve diğerleri... (Bentham, 2008, ss. 386-387; Özkurt, 2013, s. 51). Hesap yapılırken bu faktörlerin de göz önünde bulundurulması ve bu işleme eklenmesi gerekmektedir. Fakat bu kadar çok değişkenin olması; hesabı yapan açısından oldukça zor olacaktır ve yapılan aritmetik işlem daha da karmaşık bir hâl alacaktır. Yapılması uzun bir zaman aldığından ve özellikle bir anda ortaya çıkan durumlarda hemen karar vermek sorun yaratacağından uygulanması zor bir kıyas hâline gelecektir. Sorunların çözümünde bir formül olarak gelen hesaplama “pratik” olma özelliğinden bu hususlar yüzünden oldukça uzaklaşmıştır.

İfade edildiği gibi mutluluk terazisiyle yapılan hesap birtakım ölçütlere göre gerçekleştirilmektedir. Bu ölçütlerden sonuncusu, hazzın ve acının kapsamı/ erimidir. Kapsam ise eylemden etkilenecek kişi sayısını ifade eder (Bentham, 2000, s. 32; Bentham, 2011, s. 40). Bu ölçüte göre eylemden etkilenecek her bir kişinin hesaba eklenmesi gerekir. Yani daha gerçekleşmemiş bir eylem üzerinden varsayımlar yapılması istenmektedir. Ancak eylemden önce hesaba katılan bireylerle sonuçtan etkilenenler aynı kişiler olmayabilir. Eylemin sonucunun etki alanının belirlenmesi pek de muhtemel görünmemektedir. Bu yüzden bir eylemin ne gibi sonuçlar doğuracağı ve de ne kadar insanı, sadece insanlar da olmayabilir diğer canlıları da etkileyeceğini bilmeden hesap yapmak ne kadar mümkündür ve gerçekçidir? Böyle bir sonuç üzerine odaklanan kıyas kesinlikten oldukça uzak görünmektedir. Çünkü işler her zaman istenildiği gibi gitmeyebilir. Karmaşık bir yapıya sahip olan insanın eylemleri üzerine yapılan tahminlerle böyle bir kıyas, beklenti ile gerçeğin uyuşmasına neden olabilir. Ayrıca eylemden etkilenecek kişilerin duyarlılıkları da farklı olabilir. Bir grup insana aşı yapılacağını varsayımından hareketle, bu konu üzerinde düşünmek kolaylık sağlayabilir. Gruptaki küçük bir çocuğa iğne vurulduğunda çocuk iğnenin acısını 10 (on) birim hissedecekken, yetişkin ve iğneden korkmayan bir adam 2(iki) birim acı hissedecektir. Çocuk ve adam iğneden duyarlılık yüzünden farklı miktarlarda acı duyacaklardır. Bu durumda aşının yapılıp yapılmamasına karar verecek olan kişi eylemden etkilenecek her bir kişinin haz ve acı miktarını net bir şekilde bilemeyecektir. Ölçülecek olan şeylerin netliği kuşkulu olduğundan ölçüm de sağlıklı olamayacaktır. Bu kadar sübjektiflik için içine girdiğinde nesnel bir ölçümün ne kadar mümkün olabileceği tartışmalıdır. Mutluluk terazisi bu haliyle

6 ...aynı zihinde belli acı ve haz nedenleri başka bazı acı veya haz nedenlerinden daha fazla acı ve haz üretir: bu oran farklı zihinlerde farklı olur. Herhangi bir insanın böyle iki nedenden etkilenme eğiliminin, başka bir insanın aynı iki nedenden etkilenme oranından farkına o insanın duyarlılığının niteliği ya da meyli denir. Biri tatla ilgili hazlardan çok etkilenirken başka biri sesle ilgili hazlardan... (Bentham, 2008, s. 386).

çok yüzeysel, uğraştırıcı, karmaşık ve hatta “yapılması pek de mümkün olmayan”⁷ (Vergara, 2014, s. 107) bir kıyas hâline gelmektedir. Bir eylemin bütün herkeste aynı düşünce, duygu ve davranışa yol açacağını iddia etmek oldukça zordur. Örneğin Fransız filozof Henri Bergson, insan davranışlarının önceden belirlenemeyeceğini ifade eder. Bilinç/süre kavramı temelinde varlığı açıklanan insanın duygularını nicelik olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bergson bu yüzden duyguların ve düşüncelerin nitelik açısından izah edilmesi ve değerlendirilmesi gerektiğinin altını çizer. Ona göre insanın davranışları niceliksel olarak değerlendirilemez. Bu tür bir yaklaşım insan varlığının özüne aykırıdır. Çünkü sayılarda belli bir özellikten hareketle sınıflandırılma yapılmaktadır. Oysaki insan, özü gereği birçok özelliğe sahiptir ve her birinin kendine has bir birleşimi vardır. Bu anlamda her insan biriktir ve insanların davranışları önceden belirlenemez, nicel olarak ifade edilemezdir (Cengiz, 2017, s. 32).

Bentham'ın ortaya koymuş olduğu yaklaşımda eylemler sonuçlarına göre yani ne kadar haz veya acı yarattığına göre değerlendirilmektedir. Yapılan eylem, hesaplamaya göre insanın hazzını daha çok arttırıp acıdan uzaklaşmasını sağlamışsa iyi tam tersi durumda ise kötü olarak nitelendirilmektedir. Yaşamın niteliği, haz ve acı miktarına dayanmaktadır; bu da sonuca odaklanmayı gerektirir. Ancak hayat içinde öyle anlar gelir ki eylemleri sadece sonuçlarına göre iyi-kötü veya doğru-yanlış olarak değerlendirmeyiz. Bazen eylemleri meydana getiren nedenlere, niyetlere, temel alınan ilkelere bakarak eylemleri değerlendiririz. Bu konuda Bentham'ın “aposteriori (sonsal) ahlak düşüncesinin” (Vergara, 2014, s. 74) karşısına deontolojik etik yani Kant'ın ödev ahlakı çıkar. Kant'a göre eylemlerimiz ödevden dolayı yapılmışsa ahlaki bir eylem olarak görülebilir. Ödevden doğan davranışların sonuçlarla hiçbir bağlantısı yoktur. Kant, eylemin sonuçlarına bakılarak eylemin ahlaki olup olmadığının değerlendirilemeyeceğini savunur (Kant, 2002, s. 16). Bir amacı yerine getirip sonucunda başarılı olunacaksa ve önem verilen şey eylemin istenilen sonuca ulaştırmasıysa, “amaç-araç formuna” (Cevizci, 2002, s. 180) göre hareket ediyoruz demektir. Burada ahlâksallık söz konusu değildir. Ayrıca Kant için ahlâklılık ve mutluluk yararcı teorinin ortaya koyduğu gibi bir bağlantı içinde de değildir. Çünkü ona göre mutluluk, nihai bir amaç olarak ifade edilemez (Kant, 2002, s. 11). Mutluluğu amaç olarak görmek, insanın diğer canlılardan bir farkı kalmaması ve bu da ahlâkın insan dünyasından çıkarılması anlamına gelmektedir.

Diğer bir itiraz ise; bu yaklaşımda bireyin haklarının ihlal edildiği ve saygı, vicdan gibi insani değerlerin görmezden gelindiği şeklindedir. Fayda ilkesi ile (en büyük mutluluk ilkesi) bireyin çıkarı ve toplumun çıkarı arasındaki uçurum orta-

7 “Tarihlendirilmemiş bir el yazmasında ‘Toplamadan sonra daha önce nasıl idiyeler öyle ayrı kalacak nicelikler eklemekten bahsetmekle beyhude bir iş, bir insanın mutluluğu bir diğer insanın mutluluğu olamayacak asla; bir insanın kazanımı ötekinin kazanımı değil. Kendinizi 20 elmayı 20 armutla toplamakla da kandırabilirsiniz.’ şeklinde D. M. McMahon’ın Mutluluk adlı eserinde bir iddia bulunmaktadır” (McMahon, M.D., 2013, s. 241).

dan kaldırılmaya çalışılmıştır. Michael Sandel *Adalet* adlı kitabında Romalıların eğlence olarak ifade ettiği bir vahşetten bahseder (Sandel, 2015, ss. 65-66): “Antik Roma’da halkın eğlencelerinden biri Hristiyanların aslanlara atılmasıdır. Romalıların bu eğlencesi aslında bir vahşettir. Mutluluk terazisinde Romalıların hazzı ile bir Hristiyan’ın hayatı kıyas edilmektedir. “Bu kıyas için, aslında vahşet olan şey vahşetmiş gibi durmamaktadır. Çünkü çoğunluğun hazzı bir insanın hayatına baskın gelmektedir. Fakat bir insanın hayatı diğerlerinin eğlencesi için gözden çıkarılabilecek bir meta mıdır? Bu eleştirilere de faydacılar, “bir Hristiyan’ın aslanlara atılmasının Roma halkında şiddetin yayılmasına neden olacağı; bu şekilde uzun vadede şiddet olgusunun Romalıların hazzına baskın geleceğinden böyle bir eğlencenin kötü olarak değerlendirilebileceğini ifade edebilirler” (Vergara, 2014, s. 114). Ancak faydacıların gerekçelendirmeleri için kullandıkları bu türden bir dayanak insanın insan oluşundan kaynaklanan değerlerini, haklarını içermemektedir.⁸ Dolayısıyla vahşetin bu şekilde kötü olarak nitelendirilmesi faydacılığın ahlâka ve haklara dair önemli eksiklikleri olduğunu göstermektedir. Faydacılık vahşeti, vahşet olarak nitelendirirken eylemin sonuçlarına odaklanmakta bir insanın yaşamının değerini, insan onurunu ve insana saygıyı, insan olmak bakımından insanın sahip olduğu hakları yok saymaktadır. Sonuçculuk, bu şekilde ahlâken doğru olmayan şeylerin, doğru olarak kabul görmesinin yoluna da açmıştır denebilir. Savunmasız bir insanın ölümünü bu şekilde onaylamak veya kınamak ne kadar ahlâkidir? Sadece sonuçlara bakarak hareket etmek bireyin yaşama hakkını elinden almak için gerekçe olabilir mi? Bu şekilde yapılmış bir fayda analizi ile vicdanımız nasıl uyuşacaktır? Aynı zamanda bir insanın yaşama hakkının elinden alınmasının çoğunluğun mutluluğu için iyi sayılması veya şiddetin tekrarlanması açısından ise kötü olarak nitelendirilmesi ahlâkın istenildiği gibi nesnel ölçütlere değil de kaygan bir zemine oturtulduğunu göstermektedir. Ayrıca Bentham hesap yapılırken herkesin yalnızca bir kişi sayılması yani eşit görülmesi gerektiğini ifade eder (Özkurt, 2013, s. 43; Nussbaum, 2018, s. 68). Herkes hesaplamada eşittir ancak sonuca odaklanıldığında eşitlik bozulmaktadır. Çoğunluğun mutluluğu için hesaplamada eşit sayılanlar feda edilmekte ve eşitlik görmezden gelinmektedir. Bentham, ifade ettiği eşitlik düşüncesini çoğunluk için yok saymış bu da sisteminde bir tutarsızlığa neden olmuştur.

Faydacılıkla ilgili burada da verildiği gibi genellikle pek iç açıcı olmayan, zor durumları barındıran örnekler kullanılmaktadır. Örneğin tramvay ikilemi (üst geçit ikilemi) (Cohen, 2016, ss. 15-16), bir sandalda kalan denizciler ile hasta miçonun hikâyesi (Sandel, 2015, ss. 57-60) gibi. Gerçek hayatta karşılaşamayacak veya hayal gücünü zorlayan örnekler olarak görülebilir olmalarının yanında bu tür örnekler aşırı uçları da ifade ettiklerinden de eleştirilmiştir. Fakat yaşam içerisinde

8 Bu konuyla ilgili John Rawls’ın şu ifadelerine bakılabilir: “Her insanın bir dokunulmazlığı vardır... Bu dokunulmazlık, genel olarak toplumun huzurundan bile üstündür... Adaletten doğan haklar, siyasal pazarlıkların ya da toplumun yararı hesaplamalarının konusu olamazlar” (Vergara, 2014, s. 113).

insan her türlü durumla karşılaşabilmekte ve bu karşılaşmaların olasılığı ise hiçbir zaman bilinmemektedir. Ayrıca insan hayatı her zaman aşırı uçlarda da geçmemektedir. Verilen örnekler ahlaki açıdan farkındalık yaratması bakımından değerlendirilmelidir.

Sonuç

Sonuç olarak bu çalışmada Bentham'ın izlediği yolda bilim vurgusunun ahlâk gibi bir alan için pek de olası olmadığı görülmektedir. İndirgemeci bir tavırla karmaşık bir yapıya sahip olan insan, değerlerinden arındırılmış bir şekilde ifade edilmiştir. Oysa insan sadece ödeve veya sadece hazza göre davranan bir varlık değildir. Birtakım duyguları, değerleri ve ilkeleri eylemlerinde temel alabildiği gibi şartların getirmiş olduklarına da uygun bir şekilde davranabilen bir varlıktır. İnsan gibi karmaşık bir organizmanın bir formülün veya şemanın altında ortaya konulması çabası olası görünmemektedir.

Bentham'ın düşüncesinde önemli olan, bir eylemin hazzı arttırması veya acıdan uzaklaştırması dolayısıyla da istenilen sonuca ulaştırıp ulaştırılmadığıdır. Yani bir eylemin değeri; fayda, mutluluk veya haz sağladığı sonucuna bakılarak tayin edilir. Dolayısıyla bu yaklaşımda hep iki seçenek üzerinde durulur: Mutluluk getiriyor mu getirmiyor mu? Fakat mutluluk, fayda, iyi veya haz her zaman insan eylemlerinin tek ölçüsü değildir. Hayat içerisinde insanın karşı karşıya kaldığı durumlar eylemlerinin temelinde yatan sebepleri farklılaştırır. Bütünüyle hazzın, faydanın insanları yönettiğini söylemek indirgemeci bir bakışı yansıtır. Ayrıca burada da ifade edildiği gibi Bentham, mutluluk kavramını haz, fayda, iyi ile eş anlamlı kullanmıştır. Kavramlar arası ayırım yapma imkânı ortadan kalkmıştır. Her haz veren davranışın faydalı veya faydalı olan her davranışın da haz verdiği gibi bir sonuç ortaya çıkabilmektedir. Fakat birine zalimce davranmak bir kişiye haz verse de bu faydalı bir davranış değildir.

Mutluluğun azami seviyede sağlanması amacı, eylemlerin sonuçlarına bakmaya gerektirir. Eylemlerimiz mutluluk, haz veya fayda sağlanması bakımından iyi ve kötü değerini alır. Ancak Romalıların vahşetiyle ilgili verilen örnekte olduğu gibi bazı eylemler kendi içinde kötüdür ve bu yüzden yapılması istenmez. Şiddeti arttırması bakımından bir insanın öldürülmesinin kötü olduğunu söylemek insan hayatına saygıyı, insanın onurunu ve haklarını ortadan kaldırmaktır. Bu şekilde sonuca odaklanmak değerlerin görmezden gelinmesine neden olmaktadır.

Haz ve acıyı eylemlerin temelinde görmek, Nozick'in ifade etmeye çalıştığı gibi ahlaki fizyolojik değişimlere bağlı olarak ele almaktır. Çünkü haz veya mutluluk için beynin belli noktalarının uyarılması yeterlidir. Bu durumda insanın eylemlerinin öznesi olduğunu söylemek pek de mümkün görünmemekte, özgürlük ve sorumluluk ilişkisi açısından oldukça önemli sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sürekli bir haz alma durumu hayatın anlamının sorgulanmasını da beraberinde getirmektedir.

Bilimsel bir temele sahip olan ahlaki sistemin ortaya konulabilmesi için Bentham'a göre somut olan haz ve acıların ölçülmesi gerekir. Bu da haz ve acı miktarını tahmin etmeye imkân veren matematiksel bir hesaplamanın oluşmasına neden olmuştur. Mutluluk/ haz terazisiyle eylemin ortaya çıkaracağı muhtemel haz ve acıların belli ölçütlere dayalı olarak karşılaştırılarak bireylerin elde edeceği haz ve acı miktarı belirlenmeye çalışır. Böylece terazinin kullanımıyla insanların rasyonel bir şekilde mutluluğa ulaşacakları varsayılmıştır. Fakat insan, hayat içerisinde rastlantısal birtakım durumlarla karşı karşıya kalabilir ki bunlar mutluluğunun sebebi olabilir. Ancak hesaplama mantığı insan yaşamı, onuru, vicdanı, saygıyı ve hakları görmezden gelmektedir. Bilimsellik vurgusu ve dolayısıyla bu vurgudan kaynaklanan analiz/hesaplama, ahlak alanı için olası durmamaktadır. Kişilerin metalaştırılmasına, “şey”ler olarak ele alınmasına neden olmuş ve büyük tartışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Fakat faydacılık her ne kadar bireyi merkeze almış olsa da haz ve acıların kıyası merkeze alınmış olan bazı bireylerin feda edilmesini içermektedir. Bentham, mümkün en çok sayıda insan için en çok mutluluk sağlanmasında herkesin bir kişi olarak sayılması gerekliliğini ifade ederek demokratik bir tavır içerisinde (Özkurt, 2013:43; Nussbaum, 2018, s. 68). Haklar ve adalet ile ilgili konularda eşitliğin sağlanması elbette ki önemlidir. Ancak bu eşit sayma durumu toplam fayda odağı içerisinde eriyerek eşit insanların bazılarının gözden çıkarılmasına neden olmakta ve toptancı bir bakış söz konusu olmaktadır.

Mutluluk/haz terazisi, bireylerin davranışlarını yönlendirirken başvurabilecekleri bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Fakat terazide esas alınan ölçütler, hesabı etkileyen birtakım unsurlar hesabın istenilen özelliklere sahip olmasını ortadan kaldırmıştır. İlk olarak Bentham, ölçüm için haz ve acıları somut varlıklar olarak ele almış ve bu iki egemeni nicelik bakımından değerlendirmiştir. Ancak niceliksel bir ayırımın da niteliksel bir ayırım gibi bazı eleştirilere maruz kaldığı görülmektedir. “Haz ve acı ölçülebilecek unsurlar mıdır?” öncelikle bu soru tartışmalıdır. İkincisi hesaplama yapılırken ele alınan ölçütler nesnel bir hesaplamanın imkanını ortadan kaldırmaktadır. Hesaplamadaki kapsam ölçütü, bir varsayımı barındırmaktadır bu da hesabın zayıf, gelişigüzel bir kıyas olmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Bentham duyarlılıktan bahsederek hesaba bir başka değişkenin de dahil olduğunu ifade etmiştir. Bu ise kıyasın yapılmasını zorlaştırmış, daha da karmaşıklaştırmıştır. Kullanılabilir olmaktan uzak bir kıyas söz konusu olmaktadır.

Bu çalışmada, Bentham'ın bilimsel bir ahlak amacı yolunda ortaya koyduğu düşünceler ifade edilerek sisteminin olumlu ve olumsuz yönleri ele alınmaya çalışılmıştır. Felsefe tarihinde görüleceği gibi her yeni soru ile sorunun beraberinde getirmiş olduğu farklı cevaplar insanın, toplumun, doğanın ve evrenin anlaşılmasında bizleri yeni noktalara, adımlara taşımaktadır. Bu açıdan her ne kadar eleştirilere maruz kalmış olsa da hala etkisinin büyük ölçüde sürdüğü Bentham'ın düşüncelerinin şekillendirdiği faydacılık, insanın hayattaki amacı, eylemleri ve toplumsallığı

içinde düzenin sağlanması gibi insan hakları ve değerleri, hukuk ve yasalar konusunda birtakım sorgulamaların, düzenlemelerin yapılmasına zemin hazırlaması bakımından bizlere alternatif bakış sunmaktadır. Dolayısıyla bir düşüncenin birçok olumsuz yanları olmasına rağmen yeni çığırını açması itibarıyla değer ve önem arz ettiği düşünülerek Bentham'ın düşüncelerinin ve faydacılığın önemli bir uğrak noktası olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

- Bentham, J. (2008). *Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş*. Aysel Doğan (Çev.). Cilt 57. Sayı 4. AÜHFD.
- Bentham, J. (2000). *An Introduction to the Principle of Morals Legislation*, Batoche Books.
- Bentham, J. (2011). *Yasamanın İlkeleri*. Barkın Asal (Çev.) (1. Basım), İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Cengiz, C.A. (2017). *Bergson'un Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri Adlı Eserinde Özgürlük Kavramının Değerlendirilişi*, *Dört Öge* Dergisi, 11, 17-34.
- Cevzici, A. (2002). *Etiğe Giriş*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Cevzici, A. (2009). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cohen, M. (2016). *101 Ahlak İnkilâpı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gürbüz, A. (2012). *Hukuk felsefesi Açısından Yararcılık Teorisinin Eleştirisi*. İstanbul: Beta Yayınları
- Kant, I. (2002). *Ahlak Metafiziklerinin Temellendirilmesi*. İoanna Kuçuradi (Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- McMahon, M. D. (2013). *Mutluluk- Mutluluk Üzerine Tarihsel Bir Çalışma*. Kıvanç Tanrıyar (Çev.). E Yayınları.
- Mill, S.J. (1863). *Utilitarianism*. London: Parker, Son, Bourn <https://archive.org/stream/a592840000milluoft#page/14/mode/2up>.
- Nussbaum, C.M. (2018). *Yapabilirlikler Yaratmak İnsani Gelişmişlik Yaklaşımı*. Selda Somuncuoğlu (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Özgün eser 2011 tarihlidir)
- Nozick R. (2006). *Anarşi, Devlet ve Ütopya*. Alişan Oktay (Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özkurt, H. (2013). *Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlak Ve Hukuk Teorisi*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Sandel, M. (2015). *Adalet-Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*. Mehmet Kocaoğlu (Çev.). Ankara: BingBang Yayınları.
- Schofield, P. (2007). *Utility and Democracy*. Oxford Press
- Vergara, F. (2014). *Liberalizmin Felsefi Temelleri*. Bülent Arıbaş (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vernon M. (2010). *Mutluluk İçin Felsefe*. Elçin Karadoğan (Çev.). İstanbul: Sel Yayınları.